

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН В УМОВАХ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Динамічні перетворення соціальних відносин, трудових і культурних практик, які справляють вплив на ціннісні орієнтації і пріоритети населення, досліджено на прикладі селянства як специфічної соціальної групи. У статті розглянута специфіка адаптації селян до цінностей сучасного життя, зроблено емпіричне дослідження щодо наявності відмінностей у ціннісних орієнтаціях селян і містян.

Динамические преобразования социальных отношений, трудовых и культурных практик, оказывающих влияние на ценностные ориентации и приоритеты населения, исследованы на примере жителей села как специфической социальной группы. В статье рассмотрена специфика адаптации селян к ценностям современной жизни, сделана попытка эмпирически проверить наличие различий в ценностных ориентациях сельских и городских жителей.

Dynamic transformations of social relations, labor and cultural practices taking effect on value orientations and priorities of population have been studied on the example of peasants as a specific social group. The paper deals with specificity of peasants' adaptation to the values of present-day life; the empirical research of differences available in the value orientations of peasants and townspeople has been conducted.

Ключові слова: ціннісні орієнтації селян, факторний аналіз.
Ключевые слова: ценностные ориентации жителей села, факторный анализ.

Keywords: villagers value orientation, factor analysis.

У середині 1990 – на початку 2000-х років в українській соціології відбулася деяка активізація досліджень села, розширилася їх тематика за рахунок проблематики ре-

формування земельних відносин, приватизації землі і формування фермерства. У працях В.Тарасенка, О.Гончарука, Д.Ван Атта отримали соціологічне осмислення формат і наслідки аграрної реформи, проблеми готовності українських селян до нових економічних відносин [1, 2].

Аграрна реформа українського села, яка була покликана удосконалити соціальні процеси, підвищити рівень і якість життя сільського населення, призвела до зворотних наслідків. Після розпаду великих сільськогосподарських підприємств безробіття стало найбільшою проблемою сільського населення, яка в перші роки вирішувалася збільшенням обсягів виробництва в особистих підсобних господарствах.

Через нестачу ринкових стимулів і стартових можливостей для товарного підприємництва селяни пасивно віддають земельні паї в користування аграрних комплексів, обмежуючись незначною орендною платою і зосереджуючи зусилля на веденні особистого підсобного господарства, “заробітчанстві” за кордоном та маятниковій трудовій міграції до міст.

Наразі адаптація сільських мешканців до змін у логіці виробництва і споживання продовжує відбуватися в межах експліцитної економіки. Сільське населення виживає за рахунок різноманітних неформальних “мереж підтримки”, використовуючи у своїй повсякденній діяльності комбіновану стратегію виживання, що об’єднує в межах одного домогосподарства практики ведення товарного, натурально-споживчого та традиційного господарств. Отже, займаючись неофіційними, хоча і легальними видами діяльності (натуральне виробництво, взаємодопомога і обмін), сільські мешканці мають низку доходів, які не фіксуються методами статистичних досліджень.

Сільські й міські соціальні спільноти досягли різних результатів за період двох десятиріч ринкових перетворень. Супротив ринковим інноваціям і прихильність до традиційних форм трудової поведінки не можна пояснити лише бюрократичними перепонами розвитку бізнесу на селі,

адже міські підприємці долають не менші труднощі. Традиційно вважається, що тривала трансформація і реформи лише підсилили принципові розбіжності між сільським і міським способом життя, між традиційним і модерним. Соціологам давно відома схильність селян орієнтувати власних дітей на виїзд з села. На соціокультурних причинах подібних настанов наполягав А.Ахієзер, який вважає, що будь-які дії людей, у тому числі пересування до міст, зумовлені як уже сформованими цінностями, так і прагненням вивести практики на новий рівень, подолати обмеженість власного соціокультурного існування. Така точка зору змушує тримати на увазі серед причин міграції селян не лише гірші, порівняно з городянами, умови життєдіяльності, а й відсутність засобів реалізації модернізованих цінностей, які у сукупності формують постійний потік мігрантів до міст.

Скоріше, причини криються в соціокультурних основах сільського соціуму. Основою і ядром соціокультурних явищ є цінності культури – “гіперболічні ідеї життя”, навколо яких вони зосереджені (І.Хезінг). Тому проблема соціальних трансформацій – це насамперед проблема зміни цінностей. Цінності – це стійкі утворення, які виникають на основі способу життя соціальної спільноти. Некоректні зміни цінностей загрожують розпадом системи цінностей, які є базою життя селянства. Виникає додаткова потреба розглянути проблему під специфічним кутом зору – трансформацій цінностей і способу життя.

Станом на 1 січня 2013 р. сільське населення України становило 14 млн 174,4 тис. осіб (31,12% загальної чисельності населення), але в сучасній вітчизняній соціології практично відсутні спеціалізовані дослідження сільського населення, а отже, соціологічна інформація має виокремлюватися з результатів загальнонаціональних досліджень, у яких репрезентовано тип поселення. Водночас існує доволі потужна емпірична база загальнонаціональних опитувань, яка дає змогу визначити реальні відмінності ціннісних орієнтацій селян і жителів міст в

Україні. Надалі для порівняльного аналізу буде використано результати двох опитувань, які репрезентують сільське населення України.

Перше джерело кількісної соціологічної інформації – це дані дослідження “Українське суспільство: моніторинг соціальних змін” Інституту соціології НАН України, в ході якого щорічно вже понад 20 років здійснюються регулярні всеукраїнські опитування. У 2013 р. в опитуванні брали участь 1800 респондентів з 24 областей України та АРК Крим. У сільських населених пунктах опитано 569 респондентів, що становить 31,6% загальної кількості опитаних; у селищах міського типу – 8,6%; у містах – 59,7% респондентів.

Друге джерело – результати опитування ESS (“Європейське соціальне дослідження”), яке проводиться в Україні з 2005 року у вигляді кількох хвиль. Ми використовуємо масив даних за 2010 р. (ESS-5). Всього в цій хвилі опитано 285 респондентів у селах, які становлять 14,8% загальної кількості опитаних.

Очевидно, що сільське населення України краще представлено в моніторингу, в якому вибіркова сукупність репрезентує поселенську структуру і загалом відповідає інформації Державної служби статистики станом на 1 січня 2013 р. [1]. Тому перше джерело будемо використовувати, щоб розглянути соціально-демографічні ознаки селянства та для пошуку інформації за стилем життя і ціннісними пріоритетами. Для опису соціокультурного портрета сільського населення і аналізу ціннісних орієнтацій селянства будемо використовувати масив ESS.

За даними моніторингу, сільське населення України високо гомогенне за ознаками національності, релігійності і відсутності вищої освіти, що впливає на схожість у стилях соціальної поведінки. Більшість сільських респондентів отримали початкову (майже 24%), середню (39,2%) та середню спеціальну (22,6%) освіту. Порівняно із загальною картиною по Україні, частка тих, хто отримав вищу освіту, в селі значно нижча і становить 2,3% у селі проти 13,8% – у селищі міського типу та 20,5% у місті.

Українцями за національністю визначають себе 91,3% селян, проти 80,1% опитаних у місті. І хоча декларація релігійності характерна однаковою мірою: вірять у Бога 78% селян і 74% городян, а довіра астрологам перебуває на рівні 13% для обох порівняльних груп – різниця існує у рівні довіри до церкви – серед селян тих, хто цілком довіряє і повністю довіряє, – 58,5%, а серед містян таких – 42,6%.

Історичні події останнього століття привели до того, що в сільському просторі постійно розширюється зона невпевненості й зона ризиків, що суперечить традиційним нормам “моральної економіки” селянства, для яких характерна втеча від ризиків. Інтеграцію сільських спільнот у ширше середовище здійснює держава, тому, наприклад, орієнтація на політичний етатизм є однією з рис традиційної сільської культури [4]. У традиційній сільській спільноті у індивіда немає причин ризикувати, і він живе так, як жили до нього. Власне, у традиційному суспільстві роль індивіда мінімальна, значення має спільнота, яка забезпечує не просто абстрактний, а фізично відчутний зв’язок своїх членів. Відомою є схильність селян до інтеграції в межах спільноти, що підсилено досвідом колективізації.

При відповіді на запитання “*Ким Ви себе передусім вважаєте*”, яке використовується для розуміння домінуючого рівня інтеграції в соціальне середовище, 41,4% селян обрали відповідь про первинний рівень інтеграції, визнавши себе саме як мешканців села; серед містян властивість визнавати себе насамперед мешканцем міста продемонстрували 22%, серед мешканців сільських населених пунктів визнають себе в першу чергу інтегрованими в населений пункт 29% респондентів.

Вазначимо, що необхідність розглядати селища міського типу окремо від сільських та міських населених пунктів викликана адміністративною реформою 2009 р., за результатами якої селища міського типу прирівняні до міського типу розселення. Для нас вони цікаві тим, що зберігають риси сільського способу життя, тому і розглянуті окремо.

Після проведення реформ істотно трансформувалася структура трудової діяльності і власне уклад сільської зайнятості. Двадцять років тому більшість сільських мешканців були зайняті в колгоспі або радгоспі, меншість працювала в соціальній сфері та сфері обслуговування на селі, близько чверті селян працювали на виробництві, розташованому поряд з селом. Сьогодні ж у цьому переліку більш-менш стабільними залишилися робота в державних органах влади і підприємствах соціальної сфери, яка в сільській місцевості представлена сільрадами, школами, дитячими садами, фельдшерсько- акушерськими пунктами, поштою, бібліотеками, клубами тощо. Значення решти джерел істотно змінилося.

Дані Державного комітету статистики з огляду ринку праці у 2011 р. засвідчують, що кожен другий мешканець сільських населених пунктів знаходить заробіток у межах експлоативної, т.зв. тіньової економіки [2]. Робота на державних сільськогосподарських підприємствах вже давно перестала бути головним джерелом трудової діяльності, їх замінила навіть не тіньова робота на новостворених або реформованих сільськогосподарських підприємствах, а комбінація всіх доступних форм трудової поведінки і робота поза сферою аграрного сектору (зокрема в будівельних бригадах, у торгівлі, сфері послуг тощо). Окрім фермерства, з'явилася й така нова форма трудової поведінки, як організація торгівлі, як легальної (магазини), так і тіньової (незарєстрована торгівля). Значні доходи селяни можуть отримувати і від збору ягід та грибів, торгівлі фруктами (самостійний продаж у містах, на трасах і залізничних вузлах або продаж скупникам); для деяких місцевостей заробітки від цієї діяльності дають змогу селянам прожити рік, до наступного сезону, тому цю діяльність можна виділити в самостійний вид трудових практик селян.

Зазначені види трудової активності розрізняються за поширеністю серед жителів сільських поселень, за ступенем впливу на організацію життя і, звичайно, за регіональ-

ною специфікою і потребують подальшого вивчення. Становлення тіньової багатокладної сільської економіки останніх двох десятиріч мали б сформувати нові форми трудової активності і широкий спектр економічних практик, які вплинули на спосіб і стиль життя. Непрямим чином це підтверджують дані моніторингу, які зафіксували, що 2013 р. переважна більшість селян працездатного віку працюють не в своєму селі, але щодня виїжджають на роботу. Порівняльний аналіз відповідей на запитання *“Чи знаходиться місце Вашої роботи в населеному пункті, де Ви постійно проживаєте?”* демонструє, що в населеному пункті в Україні працює 38,7% селян, і 78,5% з цих селян виїжджають на роботу щодня. Для порівняння: серед містян тих, хто має щоденну роботу в іншому населеному пункті, значно менше – лише 7,7%. Серед зазначених селян 60,6% працюють у місті, а 39,4% – у іншому сільському населеному пункті. Такий високий прояв внутрішньої трудової міграції селян суперечить традиційним уявленням про замкненість у просторі села і загальну осілість сільського населення.

Наразі селяни відчувають соціальну несправедливість гостріше за мешканців міст, що частково підтверджується відповідями на запитання про справедливість сучасного суспільства, вміння жити в нових суспільних умовах, суб’єктивне відчуття власного місця на соціальній драбині (драбина містить лише сім сходинок).

Моніторинг містить широкий блок запитань про адаптацію та пристосування населення України до цінностей сучасного життя. Проаналізувавши цей блок, ми отримали доволі очікувані результати на кшталт того, що селяни старшого віку критично оцінюють сьогоднішній день, що вони не пристосувалися до ринкових умов економіки. Вміння жити в нових суспільних умовах не вистачає 43,5% селян і 28,8% містян. Майже половина (49%) селян визначає сучасне суспільство зовсім несправедливим; серед містян таких близько третини (31,3%). Суб’єктивно відчувають власне місце на соціальній драбині як найнижче, розташо-

вуючи себе на першій та другій серед семи сходинок соціальної драбини, більше третини селян (36, 4%) і вдвічі менше містян (17, 7%).

Розуміючи, що сільське населення пережило і переживає часи динамічних і радикальних ціннісних змін, звернемо увагу на результати дослідження ESS-5. Дослідження цікаве передусім тим, що містить у своєму опитувальнику модель ціннісних орієнтацій ізраїльського науковця Ш.Шварца. Модель широко використовується у світі для порівняльних досліджень і надає можливість виявляти ціннісні орієнтації за десятьма латентними мотиваційними чинниками, серед яких: безпека, конформність, традиція, самостійність, стимуляція, гедонізм, досягнення, влада, доброзичливість, універсалізм.

За процедурою опитування респондентам пропонувався опис 21 портрета людей, які відповідають тим чи іншим параметрам 10 мотиваційних типів цінностей. Кожен з респондентів мав дати відповідь за шестибальною шкалою: “дуже схожий на мене”, “схожий на мене”, “досить схожий на мене”, “частково схожий на мене”, “не схожий на мене”, “взагалі не схожий на мене”. Відповідно, під час аналізу приймався висновок стосовно респондента та того мотиваційного типу цінностей, до яких він себе відносить.

Застосувавши методіку аналізу основних латентних ціннісних комплексів за Шварцем, ми створили узагальнені центровані індекси для кожного з десяти мотиваційних типів. Надалі провели факторний аналіз і порівняли з результатами стосовно селян, містян та мешканців селищ міського типу. Дисперсії з узагальнених центрованих показників наведені у *таблиці 1*, факторні навантаження подані у *таблиці 2*.

Проведений аналіз виявив три основні фактори, які пояснюють 58,6% дисперсії у городян, 58,3% дисперсії у селян і 61,5% дисперсії у мешканців селищ міського типу.

У рамках першого фактору найбільші значення отримали сильний уряд, турбота про довкілля та природу, рівність прав, безпечне оточення, близькість до друзів та

Таблиця 1

Дисперсії з узагальнених центрованих показників						
	Сільські мешканці		Мешканці міст		Мешканці смт	
	% Дисперсії	Кумуля- тивний %	% Дисперсії	Кумуля- тивний %	% Дисперсії	Куму- лятивний %
Фактор 1	25,4	25,4	23,2	23,2	24,4	24,4
Фактор 2	17,0	42,4	19,3	42,6	19,6	43,9
Фактор 3	15,9	58,3	16,1	58,6	17,6	61,6

родичів, турбота про людей та їх благополуччя, самостійність у прийнятті рішень, слідування традиціям та звичаям, розуміння інших людей, обережна поведінка та повага з боку інших. Цей фактор може свідчити про декілька основних настанов: значна роль традицій та звичаїв, високий ступінь інтегрованості їх у навколишнє середовище, потреба в забезпеченні безпечної ситуації як у країні в цілому, так і в конкретному оточенні.

Другий фактор поєднує в собі три основні напрями. По-перше, це цінності стимуляції та гедонізму: приємне проведення часу, пошук пригод, задоволення та нове в житті. По-друге, тут зосереджені цінності влади та досягнення – успіх та визнання з боку інших, визнання іншими здібностей, повага з боку інших. І по-третє, важливими тут є параметри самостійності: креативність і меншою мірою самостійність у прийнятті рішень. Цей фактор окреслює образ людини, що прагне успіху.

Третій фактор стосується радше конформного та “обережного” типу поведінки, в якому важливими є слідування правилам, обережність, скромність, повага з боку інших, розуміння інших людей та допомога їх благополуччю, турбота про довкілля. Цей фактор створює образ радше конформної людини, яка слідує правилам, турбується про інших, цінує чужу повагу.

В кожному з трьох типів населених пунктів кожен із трьох факторів пояснюють приблизно однакові відсотки

Розділ 2

дисперсії. Трохи вищі відсотки в селищах міського типу, зокрема, можуть бути пояснені меншою кількістю респондентів.

Таблиця 2

Факторні навантаження для узагальнених центрованих показників									
	Сільські мешканці			Мешканці міст			Мешканці смт		
	1 фактор	2 фактор	3 фактор	1 фактор	2 фактор	3 фактор	1 фактор	2 фактор	3 фактор
Досягнення	-0,266	0,322	0,564	-0,219	0,386	0,592	-0,212	-0,649	0,397
Гедонізм	-0,836	0,191	-0,046	-0,619	0,355	0,080	-0,813	-0,218	0,037
Стимуляція	-0,815	0,195	0,042	-0,812	0,160	-0,019	-0,809	0,099	0,224
Самостійність	0,030	0,816	0,045	-0,166	0,721	-0,027	-0,026	0,042	0,866
Універсалізм	0,619	-0,114	-0,476	0,679	-0,118	-0,363	0,557	0,463	-0,052
Доброзичливість	0,437	-0,103	-0,247	0,392	0,064	-0,543	0,390	0,505	0,007
Традиційність	0,190	-0,619	-0,326	-0,018	-0,770	-0,305	0,190	0,438	-0,634
Конформність	0,404	-0,669	0,035	0,263	-0,699	-0,043	0,438	0,121	-0,580
Безпека	0,577	0,003	-0,338	0,720	-0,075	-0,122	0,620	0,197	-0,246
Влада	-0,042	0,008	0,870	0,028	0,086	0,845	0,027	-0,874	0,039

Провівши порівняльний аналіз ціннісних орієнтацій за факторними навантаженнями узагальнених центрованих показників, підсумуємо його головні результати.

Порівняльний аналіз демонструє загалом схожі тенденції для мешканців усіх типів населених пунктів. Системних відмінностей за проявами ціннісних орієнтацій між мешканцями різних типів поселення не знайдено, відмінність полягає в навантаженнях, але не в комбінаціях ціннісних орієнтацій.

Всюди характерним є тяжіння до конформної та обережної поведінки і увага до інших людей. Здебільшого це втілюється в цінностях безпеки (безпечне оточення та сильна країна); увага надається обережній поведінці та слідуванню правилам та традиціям; помітним виявився вияв універсалістських установок (особливо турбота про рівність людей у суспільстві).

За порівняльного аналізу помітно, що у містян більше проявляються навантаження у цінностях гедонізму (приємне проведення часу, пошук задоволення), досягнення та самостійності.

У селян спостерігається трохи більше тяжіння до цінностей збереження і навантаження у цінностях безпеки та перевага традицій та звичаїв як певного ціннісного ядра, на яке орієнтуються селяни у своїй діяльності. Селянам властивий дещо вищий ступінь інтеграції; цінується власна включеність до соціального життя – як через причетність до інших людей, а особливо до друзів та родичів, так і через визнання та повагу з боку інших. Трохи меншого навантаження отримали демонстрації власних здібностей; менше цінується самостійність та прийняття власних рішень.

Отже, незважаючи на трансформацію форм трудової поведінки, умовами для самореалізації селян залишаються стабільність у країні та безпечне соціальне оточення.

Модернізація сільського способу життя відбувається шляхом нав'язування сільським мешканцям (зазвичай за допомогою ЗМІ та реклами) цінностей соціального успіху, ринкових відносин, підприємницьких практик, у яких пропагуються інноваційна активність, діяльність в умовах ризику, максимізація споживання, впровадження споживчих стандартів і стилів споживання розвинених економік. Такі цінності та практики не лише суперечать консервативному сільськогосподарському способу життя і обмеженні для реалізації на селі через об'єктивні причини, а й закріплюють низький соціальний статус селянства.

Виходячи з припущення, що селяни і городяни перебувають у різних умовах модернізації, ми проаналізували наявні джерела соціологічної інформації з метою віднайти якщо не принципові відмінності, то принаймні приклади специфічних відмінностей у ціннісних орієнтаціях селян. Використавши наявні джерела кількісної соціологічної інформації для аналізу ціннісних орієнтацій селян, зокрема застосувавши модель ціннісних орієнтацій Шварца в опитуванні ESS-5, робимо висновок, що розгляд соціокультурних, ціннісних основ сільського способу життя потрібно робити не стільки у спрощених схемах модернізаційної теорії (дихотомія “село – місто”), скільки при вивченні

тенденцій трансформації повсякденних практик і стилів життя селянства.

Подальше вивчення соціокультурних засад сільського соціуму пов'язуємо зі спостереженням над повсякденними практиками селян, аналізом нарративів та інформації, отриманої з застосування якісних методів дослідження.

Література

1. *Аграрна реформа в Україні (Соціологічна діагностика)* / за ред. В.Тарасенка. – К. : Ін-т соціології НАН України, 1998. – 214 с.

2. *Ален Ван Атта Доналд. Українське село на зламі століть. Соціологічний та антропологічний зріз* / Ален Ван Атта Доналд, Гончарук Олександр, Перотта Луїз. – К. : Скарби, 2001.

3. *Розрахунки Державної служби статистики України за 2013 рік* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL:<http://www.ukrstat.gov.ua/>

4. *Скотт Дж. Моральна економіка деревни // Неформальна економіка. Росія і мир* / Дж. Скотт ; под ред. Т.Шанина. – М., 1999. – С. 541–544.

5. *Магун В. Базові цінності росіян і других європейців по матеріалам опросов 2008 года* / Магун В., Руднев М. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL:http://www.civisbook.ru/files/File/Magun_Rudnev_Vazovye.pdf

6. *Перспективи модернізації в Україні і тенденції змін суспільної свідомості: матеріали круглого столу Інституту соціології НАН України* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL:http://dif.org.ua/ua/events/perspekizacnoi-svidomosti.htm#_ftnref1